

Момчил Младенов / Momchil Mladenov

ИМПЕРАТОР ЙОАН VIII ПАЛЕОЛОГ И ФЕРАРО-
ФЛОРЕНТИНСКИЯТ СЪБОР ОТ 1438–1439 г.

Emperor John VIII Palaiologos and the Council of
Florence (1438–1439)

A study presents the role of the Emperor John VIII of the Council of Florence. According to the author's thesis the emperor has a major contribution to the Union. His choice to negotiate with the Papacy, but not with the Council in Basel, has general consequences for the nature of Union. In the Council, John VIII systematically work to reconciliation between the Orthodox and Roman Catholics.

Key words: 15th Century, Byzantium, Church Union, The Papacy.

Фераро-Флорентинският събор от 1438–1439 г. е върхна точка в развитието на преговорите за уния между православния и латинския християнски свят през XV век. На неговата дипломатическа подготовка, ход на заседанията, богословски дискусии и последици, е отделено значително внимание в историографията. Едно подобно състояние е оправдано и с оглед на обстоятелството, че съборът ознаменува окончателното преодоляване на последиците от „Великата схизма“ (1378–1414) в Западната църква и гарантира триумфа на папството над Съборното движение. В по-конкретен план интересът на изследователите е насочен предимно към различни аспекти от църковната история на събора и/или ролята на водещите фигури сред православното и латинско духовенство. Личността и позициите на ръководителя на ортодоксалната делегация на Апенините, император Йоан VIII Палеолог (1425–1448), до голяма степен остава в сянката на очертаните насоки на научно дирене. Целта на настоящето съобщение е да постави някои въпроси, свързани с мястото на василевса в интересувашите ни събития и да очертае по-релефно значението на неговата политика за изхода на събора.

Йоан VIII Палеолог е роден на 17/18 декември 1392 г. и е най-големият син на император Мануил II и Елена Драгаш. Преди 1408 г. е издигнат за съимператор и става съпричастен на управлението на империята. Това става в момент, когато в османската държава бушува гражданска война, предизвикана от

разгрома на султан Баязид при Анкара (1402 г.) и последвалите противоречия между неговите синове за властта. В качеството си на управител на Константинопол (от лятото на 1414 до пролетта на 1416 г.) Йоан (VIII) Палеолог настоява византийската дипломатия да работи за задълбочаване на кризата сред османците. За целта е оказана подкрепа за аспирациите на един от синовете на покойния Баязид – Мустафа, но очакванията по негов адрес не се оправдават. През януари 1421 г. Йоан VIII е венчан за принцесата на Монфера София и е обявен за автократор. Събитията съвпадат с кончината на султан Мехмед I и поредното изостряне на византийско-османските отношения. Новият османски господар Мурад II не закъснява да превземе отново Галиполи (август–септември 1421 г.) и да блокира Константинопол и Солун (юни 1422 г.). Заболяването и практическото оттегляне от властта на император Мануил II изтласкват на преден план в управлението младия Йоан (VIII) Палеолог¹.

Османската активност не оставя място за съмнение, че завладяването на всички византийски земи е само въпрос на време. Липсата на каквито и да било средства и възможности за самостоятелна отбрана, предопределя основния политически и църковен курс на Йоан VIII Палеолог, а именно търсенето на съдействието от европейските сили за организирането на кръстоносен поход срещу завоевателите. За василевса е пределно ясно, че пътят за постигането на въпросните цели преминава през сключването на уния с Римската църква и цялостното сближение с латинския свят. Следователно в управленческата визия на Йоан VIII може да се проследи едно своеобразно продължение на традициите от времето на Йоан V Палеолог, с чието име се свързват най-сериозните успехи на униатството през XIV век.

Още през зимата на 1423–1424 г. византийският владетел посещава последователно Венеция, Милано, Мантуа и Павия, където получава уверения за предстоящо формиране на християнска лига. От своя страна унгарският крал Сигизмунд, чийто двор в Буда императорът посещава през лятото на 1424 г., изразява готовност да бъде посредник в униатските преговори².

Резултатите от дипломатическата акция на Йоан VIII се оказват повече от скромни. Противоречията в пъстрата политическа карта на Стария континент обричат всяка акция срещу османците на безплодие. Договорът за мир със султан Мурад II (януари 1424 г.) дава отбих на империята, но и засилва противоречията в обществото. За едни примирието с агресивните завоеватели е наложително, за други курсът към уния остава единствената алтернатива за оцеляването на империята. Какво е отношението на Йоан VIII към събитията е трудно да се прецени. Вероятно на този етап той все още храни надежди, че политическите партньори от католическия свят ще окажат решаваща подкрепа на Византия. Във всички случаи виждаме, че въпреки крайно ограничените ресурси, младият автократор активно се стреми да постави за пореден път „византийски въпрос“ в европейската политика. Предходните десетилетия показват, че изола-

ционизмът от останалия християнски свят не носи конкретни придобивки и не решава въпроса със завоевателите.

Самостоятелното управление на Йоан VIII започва през 1425 г., след смъртта на неговия баща Мануил II. Превземането на Солун от османците (1430 г.) и поредната обсада на Константинопол (1431 г.) дават нов тласък на преговорите с папата и събора в Базел (1431–1449) за сключването на уния. Ще напомним, че провеждането на събора в швейцарския град е предвидено на предходните църковни форуми в Констанц (1414–1418) и Павия–Сиена (1423–1424), които се свикват в контекста на конфликта между Съборното движение и папската институция. Основна тема на съборите остава въпросът за реформи в Западната църква, ограничаване на папската власт и сключване на уния с православните византийци. Ескалирането на противоречията между папата и отците в Базел води до сериозно разцепление сред европейските светски владетели и духовенството. Формирането на два властови и идеологически центъра в лицето на Апостолическия престол и събора, поставя пред Йоан VIII Палеолог въпроса, с кой от тях да бъдат провеждани преговорите за уния. На пръв поглед решението е повече от ясно. Свикването на Вселенски събор винаги е едно от основните изисквания на ромеите при воденето на преговорите, което естествено наклонява везните в полза на Базел. Но заседаващите в швейцарския град духовници и интелектуалци не са в състояние да осигурят военна помощ за Византия. Допълнителни трудности пред униатските преговори създава и неразбирателството сред делегатите в Базел по повод града, в който ще се проведе съборът за единението на църквите. Идеите в полза на Савоя, Авиньон или град на Апенините не са свързани само с финансирането на мероприятиято, но и прикриват определени политически цели на отделни монарси, подкрепящи конкретни фракции сред духовниците³.

Противоречията в Западната църква създават благоприятни перспективи пред византийската дипломатия. Стремещът на папството и събора в Базел по отделно да сключат уния, за да укрепят своя престиж в християнския свят предизвиква готовност за редица компромиси спрямо ромеите. Ето защо през следващите години преговорите с Константинопол стават все по-интензивни и протичат на фона на своеобразна конкуренция между Базелския събор и Апостолическия престол. Това от своя страна провокира известни разногласия между светска и духовна власт в империята. Патриарх Йосиф II (1416–1439) предпочита за дипломатически партньор папата, докато Йоан VIII настоява да се задълбочат контактите с Базелския събор⁴. Позицията на константинополския архиепископ е обусловена от опасението, че прелатите в швейцарския град не са в състояние да организират дипломатическа кампания за привличането на представители на всички църкви, за осъществяването на действителен Вселенски събор. Освен това Йосиф II предвижда, че в Базел на православните ще се гледа почти като на еретици, което най-малкото означава, че унията няма да е

равностойна⁵. На свой ред Йоан VIII Палеолог напомня за традициите на папския абсолютизъм, който не предполага истински дискусии с православните богослови. Не без основания василевсът предвижда, че налагането на уния по пътя на преговори единствено с Апостолическия престол ще задълбочи разцеплението в обществото и църквата. Изпреварвайки събитията, ще посочим, че гледната точка на владетеля е основателна, но редица външни фактори предreshават подписването на унията с папа Евгений IV. Разбира се, принципите отстоявани от императора и патриарха, са подчинени единствено на търсенето на най-верен път за преговорите със Западната църква и не бива да се смятат за сериозен разрыв между тях. По всяка вероятност е взето решение на първо време да се поддържат контакти и с двата центъра на католическата църква. Фактът, че през есента на 1433 г., на събора в Базел, е изпратена византийска делегация, а в Константинопол продължават разговорите с папския пратеник Кристофор Гаратон, говори в полза на подобно виждане.

Ходът на преговорите през 1434–1435 г. подсказва на византийската страна, че духовниците в швейцарския град хранят открито презрение към православните и в същото време не са в състояние да финансират пътуването и престоя на византийската делегация на запад. Същевременно папските дипломати се оказват далеч по-далновидни. Те не дават на ромеите повод да се съмняват в равностойния характер на унията и демонстрират готовността на Римската църква да поеме разходите на ортодоксалните участници на събора. Информацията в изворите позволява да се приеме, че богословската страна на унията тревожи преди всичко патриарх Йосиф II, докато императорът явно се интересува предимно от военните и политическите измерения на планираното единство с латинците. Воден от стремежа да осигури най-ниска степен на зависимост от хазната на папата, василевсът настоява форумът на единението да се осъществи в крайморски град, за да може източната делегация да бъде транспортирана с кораби⁶.

През май 1436 г. настъпва окончателен разрыв между папството и Базелския събор, което оказва осезаемо въздействие върху преговорите между латинци и православни. В променящите се условия Константинопол може по-ясно да очертае своите позиции и по-категорично да настоява на определени постулати. С цел осигуряване на възможно най-голямо представителство и консолидиране на православните сили, през есента на 1436 г. императорът развива мащабна дипломатическа дейност. Негови пратеници посещават Полша, Грузия, Трапезунд, Влашко и Сърбия. Специално внимание е отделено на привличането на представители на Източните патриаршии, Коптската църква и монашеството на Света гора. Под егидата на владетеля се формира специална комисия, натоварена с подготвянето на богословските страни на очакваните дискусии с латинските духовници. В нейния състав са включени видни богослови като св. Марк Ефески, Георги Схолари и др., които са известни с непримиримата си позиция

спрямо латинската догматика⁷. Изборът на василевса не е случаен, с оглед традиционното противопоставяне между латинофили и латинофоби във византийското общество и църква. Стремежът към помиряването на двете течения и осигуряването на поне формална подкрепа от латинофобите за унията, е движещ момент за Йоан VIII Палеолог във вътрешнополитическия план на подготовката за униатския събор. Само чрез подобни мерки е възможно да се гарантира, че прокламираното единство на църквите ще бъде ефективно във всичките си измерения. Стремежът на Йоан VIII Палеолог да ангажира с каузата на унията голяма част от православния свят показва, че той е дипломат от голям мащаб, който желае да постави на равнопоставена основа единството на църквите. Без съмнение именно императорът има водеща роля за консолидирането на разпокъсаните и слаби ортодоксални сили в навечерието на Фераро-Флорентинския събор.

През есента на 1437 г. в Константинопол почти едновременно пристигат венециански кораби, изпратени от името на папата и морски съдове на Базелския събор. И двете флоти имат за задача да транспортират византийците, което означава, че василевсът трябва да вземе решение на борда на кои галери ще плава и съответно с кой от църковните центрове на запад ще сключи унията. Вероятно липсата на информация за точното съотношение на силите между Базел и папа Евгений IV подтиква императора да предложи източната делегация да пътува с двете флоти, но посланиците на Базел решително отказват⁸. Подобно недалновидно поведение е в контраст с гъвкавата позиция на папските емисари, които освен това предоставят средства на ромеите за пътуването. Решението на императора да се плава на борда на венецианските, изпратени от папата, галери става напълно обяснимо.

В края на ноември 1437 г. ромейската делегация в състав от близо 600 души напуска Константинопол на път за Апенините. При Галиполи османците правят сериозен опит да спрат корабите и императорът е принуден да дава обяснения за целите на пътуването. Предупреждението да не поддържа контакти с латинците и заплахата да бъде обсаден Константинопол само засилват неговата решителност да реализира планове си и да измоли помощта на Запада. След кратък престой на о-в Лемнос, през декември, флотът достига до Метон в Пелопонес, където е посрещнат недоброжелателно от местните православни жители. Император Йоан VIII Палеолог достига до Пилос по суша, откъдето в началото на януари 1438 г. пътуването по море е подновено. Остатъкът от плаването в Адриатика преминава под знака на непрестанни морски бури и влошени атмосферни условия. При акостирането си на о-в Курцола византийците разбират, че папа Евгений IV е издал була за откриването на събора във Ферара. През февруари 1438 г. православните участници са посрещнати тържествено във Венеция⁹.

В града на лагуната патриархът и императорът официално декларират желание да получат повече яснота за съотношението на силите в конфликта между папата и Базелския събор. Венецианските политици настойчиво съветват византийците да продължат контактите с папата. По всяка вероятност решението в посочената насока е взето от императора преди самото заминаването за Апенините. Поставянето на въпроса пред венецианците цели по-скоро да държи в напрежение както папа Евгений IV, така и Базелския събор. Вероятно василевсът се надява в обстановката на противоречия да извлече максимални отстъпки и от двата властови центъра в Западната църква. Дипломатическият подход на василевса се проявява и в друга насока. Той безуспешно се опитва да привлече херцога на Милано Филипо Висконти (1412–1447), който е сред малкото, но силни и последователни противници на папата¹⁰. За пореден път можем да констатираме, че императорът използва всяка възможност, за да си осигури позиции срещу натиска на папството. Подобни ходове на Йоан VIII Палеолог показват, че той не следва безгласно събитията, а се опитва да диктува хода на преговорите. На практика се получава точно така, защото от неговото решение да се продължи към Ферара, а не към Базел, зависи съдбата на унията и нейният характер. Всъщност изборът на Йоан VIII Палеолог в полза на Апостолическия престол говори за правилна преценка, според която съборното движение в Западната църква постепенно губи своето влияние.

На 4 март 1438 г. император Йоан VIII Палеолог пристига във Ферара, където е посрещнат с почести и настанен в двореца „Парадизо“. Византийската делегация е неприятно изненадана от настояването на латинската страна папата да бъде почетен с целуване върха на обувките от константинополския архиепископ. Патриарх Йосиф II категорично отказва и василевсът безрезервно подкрепя становището му. Постигнат е компромис православните духовници да почетат папата с поклон, а патриархът и главата на Римската църква да се поздравят с „целувката на мира“. Друг повод за противоречие между латинци и православни става въпросът за разпределението на местата за откриването на събора в градската катедрала. Намерението на Евгений IV да заеме трона на председател среща решителния отказ на Йоан VIII, който напомня, че от времето на Константин I Велики императорите председателстват съборите. По въпросния казус също се стига до отстъпки от латинците, които се съгласяват тронове на императора и папата да се намират на едно ниво. За сметка на това престолът на константинополския архиепископ е поставен на равнището на редовите кардинали на Римската църква¹¹. От разгледаните факти оставаме с убеждението, че император Йоан VIII и патриарх Йосиф II идват на събора с твърдото намерение да отстояват докрай авторитета на империята и православието. Въпреки големите трудности и финансова зависимост, те явно не са настроени примиренчески и са готови да стигнат далеч в името на своите интереси. Без съмнение поведението им заставя латинските прелати да се съобразяват във висша степен със своите православни опоненти.

Горната констатация се подкрепя и от събитията, свързани с откриването и първите заседания на събора. След церемонията по откриване на събора (9 април 1438 г.) Йоан VIII Палеолог напомня на папските богослови, че е необходимо да се изчакат и представители на форума в Базел. По настояване на василевса и цариградския архиепiscop през следващите дни е прието основните заседания да бъдат отложени с четири месеца. В посочения срок се очаква във Ферара да пристигнат и представители на редица светски владетели. Решено е дотогава да се въведе мораториум върху дискусиите по фундаменталните спорни пунктове между Източната и Западна църква¹².

По инициатива на папа Евгений IV през май 1438 г. се пристъпва към формирането на комисии, които имат за задача да проучат и изяснят второстепенните догматични и канонични различия между православни и латинци. Специална инструкция на императора предвижда ръководните фактори от ортодоксална страна – св. Марк Ефески и Висарион Никейски да докладват на владетеля за работата на комисиите след всяко заседание. Йоан VIII Палеолог изрично подчертава пред архиепiscopите, че на заседанията не бива да се обсъждат най-важните богословски въпроси като казуса за *Filioque* (учението на Западната църква, че Св. Дух произхожда и от Сина)¹³. Позицията на василевса е продиктувана от опасенията, че навлизането в трудни богословски диспути ще забави постигането на уния и съответно осигуряването на западна военна помощ за Византия. Концепцията на императора поставя акцент върху политическите измерения на църковното единство, чието основно оправдание е провеждането на кръстоносен поход срещу османците.

Василевсът разчита на митрополита на Ефес, защото той олицетворява стремежа към равнопоставена уния, докато Висарион Никейски проявява готовност за компромиси с папската политика. Следователно императорът се стреми да съхрани относителното единство в рамките на византийската делегация. Единство, което предполага тържество на православието и предполага, че работата на събора няма да се провали още в начален стадий. Освен това позициите на двамата духовници предполагат определен баланс в споровете с латинците. От една страна, последователна защита на православната вяра, а от друга страна – отворен път за достигане до консенсус. Очертаните ходове носят всички белези на добре обмислена стратегия, която поставя Йоан VIII Палеолог сред решаващите фактори за бъдещите насоки в работата на събора и сключването на унията.

Воден от желанието да се избегне остропротивопоставяне между латинци и православни, императорът позволява на своите богослови да започнат дискусии по учението на Западната църква за Чистилицето. На василевса не му остава нищо друго, освен да се надява, че постигането на консенсус по проблема ще се превърне в прецедент, който ще помогне за решаването на останалите спорни моменти. Св. Марк Ефески и Висарион Никейски поотделно

изготвят писмени становища с аргументи против учението на латинците за Чистилището. За да се постигне разбирателство, Йоан VIII Палеолог нарежда от двата документа да се състави един цялостен текст. Неговото съдържание, обаче не удовлетворява и двамата бележити богослови, чиито отношения се влошават заплашват с разрыв в редиците на православната делегация¹⁴. Вероятно с големи усилия Йоан VIII Палеолог успява да постигне относителен консенсус сред своите теолози и да убеди св. Марк Ефески в нуждата от диалог. Не е случайно, че в речта на Висарион Никейски към латинците от 14 юни 1438 г. се съдържа една по-балансирана оценка спрямо учението за чистилището. На следващите заседания на комисиите обаче до единомислие по третирания казус не се стига, което подсказва, че подписването на унията ще трябва да се отложи. Очакванията на императора за решаването на проблемите в кратки срокове и съответно осъществяването на скорошен кръстоносен поход не се оправдават. В случая можем да отчетем първия по-забележим неуспех на императорската политика.

Възможен изход от патовата ситуация в работата на форума през лятото на 1438 г., Йоан VIII Палеолог продължава да вижда в пристигането на делегатите на Базелския събор. Той очаква, че те ще подкрепят позициите на православните поради конфликта си с папата. Обективността ни заставя да признаем, че това е малко вероятно, но явно василевсът е готов да използва и най-малката възможност за спечелването на съюзници. На акредитираните при събора представители на европейските монарси не може да се разчита, защото те имат ограничени правомощия и по принцип предпочитат да останат неутрални¹⁵. Ето защо през следващите месеци Йоан VIII Палеолог упорито настоява за съхраняване на мораториума върху дискусиите. Императорът е готов да отложи подписването на унията за сметка и на най-малката възможност за отстъпки от страна на папството.

Протакането на преговорите обаче става повод неколцина православни духовници, водени от св. Марк Ефески, тайно да напуснат Ферара. Братът на императора – деспот Димитър, също е недоволен от хода на преговорите и се оттегля във Венеция. Бойкотирането на събора от водещите лица в православната делегация крие сериозна опасност от окончателен провал на преговорите. Василевсът не може да си позволи подобно развитие на събитията и издава заповед бегълците да бъдат открити и върнати. Принудителните мерки са повече от необходими и са продиктувани от трезвия анализ на ситуацията от страна на Йоан VIII Палеолог. Той се заема лично да убеди св. Марк Ефески и своя брат да се въоръжат с търпение в името на църковното единство¹⁶.

В светлината на очертаните събития става повече от наложително богословските дискусии да бъдат подновени. В началото на октомври 1438 г. е поставено началото на обсъждането на проблема за *Filioque*, което се осъществява на заседанията на латинско-гръцките комисии¹⁷. Преди да се пристъпи към

същността на въпроса се подлага на обсъждане допустимостта на всякакви допълнения към Никео-Цариградския Символ на вярата, каквото по същество представлява учението за *Filioque*. Споровете се водят предимно между св. Марк Ефески и Висарион Никейски, от страна на ортодоксалните теолози, и кардинал Чезарини и архиепископът на Родос Андрей, от страна на папските канонисти. Опасенията на императора, че няма да се постигне единство, се оправдават. В края на декември 1438 г. Йоан VIII Палеолог е принуден да свика съвещание на православните и отново да настоява да се търси компромис с латинците. На същата сесия василевсът съобщава намерението на папа Евгений IV да премести заседанията на събора във Флоренция. Промяната се налага от засилването на чумната епидемия във Ферара и обещанието на флорентинските банкери да финансират форума¹⁸. Василевсът декларира готовност да изпълни плана на папата и получава подкрепата на Висарион Никейски и Исидор Киевски. Виждането на св. Марк Ефески и неговите последователи (Георги Гемист Плетон, Силвестър Сиропулос) съборът да продължи работата си в Константинопол, е лишено от аргументи. Транспортирането на латинските участници и гарантирането на тяхната безопасност от нападенията на османците не са по силите на византийската държава. По този повод за пореден път можем да констатираме, че позицията на Йоан VIII Палеолог носи всички белези на конструктивна политика, която има базисен характер за постигането на единство в християнския свят.

На 15 февруари 1439 г. Йоан VIII Палеолог и патриарх Йосиф II са тържествено посрещнати във Флоренция. За резиденция на василевса е определен един от ренесансовите шедьоври на града – дворецът на Рудолфо Перуци. На водено от императора събрание на православната делегация е решено дискусиите с латинците по отношение на *Filioque* да продължат по същество и да се подмине въпросът за добавките в Символа на вярата¹⁹. Достигнатото становище е съобщено на папа Евгений IV лично от Йоан VIII Палеолог, което показва още веднъж неговата водеща роля за развитието на преговорите и на този следващ етап на събора.

През март 1439 г. става ясно, че постигането на единомислие по казуса *Filioque* е също толкова невъзможно, колкото и в началото на заседанията. Императорът трябва лично да се намеси в работата на дискусиите и да пледира пред св. Марк Ефески да се търси примирение с папските богослови. Йоан VIII Палеолог успява да получи от видния западен теолог Йоан от Рагуза писмено изложение по третирания момент от Тринитарната догма. В документа се съдържат редица термини и формули, призвани да преодолеят неразбираемостта, но Ефеският митрополит и неговите последователи остават резервирани²⁰. Стремещт на Йоан VIII Палеолог да се търси формула за единството (*modus unionis*) все по-често намира подкрепата на Висарион Никейски и Исидор Киевски, които започват да твърдят, че аргументите на латинците по

отношение на *Filioque* не са лишени от основание. На 27 март се провежда поредно съвещание на православните делегати. По настояване на императора е прието разговорите с папските богослови да се концентрират върху някои текстове на св. Максим Изповедник, които могат да послужат за достигането на компромисни виждания. Вероятно по молба на василевса Висарион НикеЙски написва трактата „*Oratio dogmatica*”, който представлява опит за примиряване на догматичните различия²¹.

В края на април латинските богослови депозират един програмен документ в защита на учението за *Filioque*, който носи всички белези на ултиматум спрямо ортодоксалните опоненти. Въпросната декларация, т. нар. „*Cedulae*“, отваря поредица от дискусии сред самите източни теолози и дава основание императорът отново да се намеси. В серия от лични срещи между Йоан VIII Палеолог и папа Евгений IV се подлагат на обсъждане както тежкото материално положение на ромеите, така и богословските въпроси. В хода на визитите василевсът се опитва да внуши на римския понтифекс, че не е в състояние да заповядва на Св. синод и ортодоксалното духовенство да приеме уния под диктата на латинските догми. По всяка вероятност светият отец не може да възприеме подобно поведение и единственото, което остава на византийския владетел, е на свой ред да напомни на православните архиереи за тежкото положение на Константинопол. Сериозен аргумент, че е наложително да се потърсят допълнителни аргументи за разбирателство с латинците²². Изправен пред стената от неразбирателство и от двете страни, вероятно през тези месеци, Йоан VIII е измъчван от редица вътрешни колебания и търсене на най-верния и балансиран подход за успешен край на събора. Всъщност прагматизмът и преодоляването на религиозните ракурси в диалога от страна на ромейския владетел е онази сила, която ефикасно и конструктивно движи работата на Фераро-Флорентинския събор.

Безплодните преговори от пролетта на 1439 г. изглежда опровергават максимата, че истината се ражда в спора. И двете страни прибегват до използвани или нови аргументи, които обаче само задълбочават противоречията. За византийците е повече от ясно, че приемането на латинските постулати представлява отстъпление от православната вяра, чийто бранител, според политическата идеология на империята, е василевсът. От една страна, Йоан VIII Палеолог не желае доктрината за *Filioque* да присъства в Символа на вярата, но от друга страна, той е отговорен за търсенето на военната помощ на западния свят. В атмосферата на задълбочаващо се несъгласия става ясно, че именно императорът трябва да вземе най-тежките решения по отношение единството на християнския свят пред лицето на османската заплаха.

На очергания фон следващият ход на императора се оказва с особена важност. Йоан VIII Палеолог успява да спечели за каузата на унията патриарх Йосиф II. На свой ред константинополският архиерей проповядва нуждата от

компромиси с латинците и привлича за каузата част от духовниците. Става въпрос за търновския йерей Игнатий, митрополита на Амасия Йоасаф и архиепископа на Молдовлахия Дамян. От своя страна Исидор Киевски ангажира със защитата на унията следните митрополити: Матей на Мелник, Доситей на Драма и Калист на Дръстър. Самият император осигурява подкрепата на пратениците на Трапезунд и Влашко, с което привържениците на църковното единство в редиците на православната делегация достигат относителен числен превес²³.

Новото съотношение на силите позволява в началото на юни 1439 г. преговорите да навлязат в качествено нова и решителна фаза. Повечето ортодоксални духовници подкрепят съставения от Висарион Никейски документ с основните виждания на византийците по единството на християнския свят. В текста се признава учението за *Filioque*, но се изисква Константинопол и сродните църкви да съхранят ритуалите си. От своя страна Йоан VIII Палеолог настоява пред папата да се изяснят по-точно ангажиментите на Апостолическия престол при евентуално сключване на уния. Отговорът на Евгений IV съдържа редица уверения за финансова и военна помощ²⁴. Политик от ранга на Йоан VIII правилно преценява, че повечето обещания на римския понтифекс в действителност не могат да бъдат реализирани. Наистина твърденията за щедра парична подкрепа за Константинопол не могат да звучат убедително на фона на материалните трудности на папството, които не са тайна нито за императора, нито за папския антураж. Повече от скромното финансиране на гръцката делегация на събора е достатъчно красноречив фактор. Други от обещанията на Евгений IV, като намерението за осигуряване на триста войници за отбрана на византийската столица, са крайно недостатъчни в очите на василевса. Въпросът, какво могат да направят шепа латински бойци срещу многобройната и добре организирана османска армия е напълно основателен? Отсъствието на пратеници от Базелския форум и частичното игнориране на събора от европейските монарси подсказва, че организирането на християнска лига срещу мюсюлманите също остава крайно несигурно. Подобен кръг проблеми вероятно силно разколебават Йоан VIII Палеолог в ползата от унията. От друга страна, за него е ясно, че отхвърлянето на всяка помощ от Запада единствено ще влоши положението на Византия и православните общества, обект на османската агресия. Императорът няма алтернатива и не остава нищо друго освен да изисква от св. Марк Ефески да смекчи позицията си към латинските догмати. Привличането на Ефеския митрополит към униатската кауза е първостепенна задача не само за василевса, но и за папата. Възможният отказ на известния бранител на ортодоксалната вяра да подкрепи унията, на практика означава подриване авторитета на събора и неговите решения.

Въпреки крайно сложната и тежка ситуация, Йоан VIII Палеолог не изоставя основната си линия на поведение, ръководена от поставянето на държав-

ните интереси над всичко. Императорът не се притеснява да поиска очертаните по-горе уверения на папата да бъдат изложени под формата на официален писмен документ, който да бъде депозиран в три независими банки във Венеция, Генуа и Флоренция. Своеобразното презастраховане на василевса говори, че в негово лице трябва да видим твърде опитен дипломат, който отчита всички възможни сценарии, в това число и неискреността на папа Евгений IV.

С цел постигането на определен напредък василевсът ограничава броя на преговарящите с латинците духовници само до фигурите на най-последователните защитници на църковното единство – Висарион Никейски, Исидор Киевски, Доротей Митилински и Доротей Трапезундски. По този начин св. Марк Ефески и неговите ученици са поставени в своеобразна изолация. На 4 юни 1439 г. привържениците на унията сред православните участници на събора декларираат, че приемат латинското учение за *Filioque* и неговото присъствие в Символа на вярата. Решението по основния пункт на догматичните противоречия става прецедент, който подсказва, че може да се постигне разбираемост и по отношение на другите казуси – латинското учение за чистилището, употребата на квасен и неквасен хляб при Св. Евхаристия, върховенството на папата и т.н.²⁵

Няколко дни по-късно (10 юни) умира константинополският патриарх Йосиф II²⁶. Смъртта на авторитетния и влиятелен духовник с български произход е сериозна загуба за църковно-политическата линия на Йоан VIII Палеолог и делото на унията в по-широк план. Въпреки че Йосиф II не може да се характеризира като активен и последователен униат, неговата дори и формална подкрепа за единомислие с латинците е фактор, на който през изминалите месеци императорът системно разчита. Не на последно място константинополският архиепiscop е онази обединяваща фигура, благодарение на която разколът в православната делегация е избегнат. В дните след неговата смърт тази задача ляга единствено на плещите на василевса.

През следващите дни именно император Йоан VIII Палеолог поема централна роля в дискусиите с папската страна. С подкрепата на Висарион Никейски и Исидор Киевски владетелят на ромеите систематично продължава да се противопоставя на опитите за налагане на уния под латински диктат. Особено силна съпротива василевсът демонстрира по отношение на въпроса за върховенството на папата в християнския свят²⁷. Не по-малко усърдно императорът и приближените му богослови отхвърлят западната доктрина за освещаването на Св. дарове, учението за чистилището и употребата на неквасен хляб (*azima*) в латинската Св. Евхаристия. От документите, свързани с преговорите през втората половина на юни 1439 г., става ясно, че император Йоан VIII Палеолог и архиепiscopите, причислени към „латинофилите“ (Висарион Никейски и Исидор Киевски), всъщност най-последователно защитават православната вяра²⁸. Основният фактор, който застава лидерите на източната делегация да отстъпят,

е свързан с крайно ограничените възможности за завръщане на православните в родните им земи. На практика единственият транспорт, който те могат да използват, са венецианските търговски конвои до Константинопол и Северното Причерноморие. Датата на тяхното отплаване обаче приближава и гърците трябва да се съобразят с това положение. В светлината на посоченото обстоятелство Висарион Никейски и Исидор Киевски стигат до извода, че е необходимо противоречията да се загърбят и да се постигне подписването на уния. Интересно е, че се налага двамата духовници да убеждават василевса в правотата на своето решение. Фактът за пореден път потвърждава, че Йоан VIII Палеолог не отстъпва без вътрешна съпротива от вековните принципи на византийската идеология и религиозна традиция.

На 5 юли 1439 г. латинци и православни подписват „Съборно определение“, което съдържа всички основни параметри от унията между църквите. В текста намират място възможно най-компромисните формули по парещите проблеми на догматиката. Православните оповестяват, че не изключват латинското учение за *Filioque*. Относно св. Евхаристия се прокламира приемането успоредно на ортодоксалната и западната форма на това Св. тайнство. Не на последно място се признава върховенството на папата в християнския свят и учението за Чистилицето²⁹. Дори и повърхностен прочит на документа показва, че унията е наложена по модела на латинските теолози и представлява съществено отстъпление от принципите на православната вяра. Причините бяха вече посочени – православните не са в състояние да удължават престоя си на Апенините поради липса на средства и зависят от времето на отплаване на венецианските конвои към Константинопол.

Обявяването на самата уния става в най-тържествена обстановка на 6 юли 1439 г. в катедралния храм на Флоренция, „Санта Мария дел Фиоре“. Император Йоан VIII Палеолог се явява пред събраното множество с пълнотата на владетелските инсигнии и прави силно впечатление на присъстващите участници в събора и пратеници на чужди владетели. От името на ортодоксалния свят той публично заявява, че приема условията на единението, които са определени през предходния ден³⁰. Молбата на василевса да бъде отслужена и православна служба, наред с латинската литургия, е любезно отклонена от папа Евгений IV. Това е симптоматичен знак, че обединението на църквите в действителност няма равноправни измерения.

Следващите дни преминават под знака на обсъждане на редица на пръв поглед второстепенни проблеми, но и при тях отново проличава, че православни и латинци остават дълбоко разделени. Апостолическият престол поставя въпроса за съдбата на св. Марк Ефески, който отказва да се присъедини към унията. Гърците са принудени да чуят и упрек за разводите, които Православната църква допуска и настояването на папата, още тук в Флоренция да бъде избран нов константинополски патриарх. Император Йоан VIII Палеолог

категорично отказва да предаде Ефеския митрополит на църковен съд съставен от латински прелати и отхвърля възможността за незабавен избор на вселенски патриарх. Със същата решителност са оспорени и бележките по отношение на брачните традиции и църковното право на Изток. Нещо повече, исканията на папата са окачествени като грубо посегателство върху независимостта на Източната църква³¹. Отговорът на императора подсказва, че в неговите очи Фераро-Флорентинската уния не е буквална капитулация на православните пред латинския запад. Въпреки че Йоан VIII винаги е подчертавал, че държи предимно на политическите и военни последици от постигнатите договорености, той не се колебае да покаже, че не смята да допуска вмешателство на папската институция в рамките на империята.

Част от православните архиереи напускат Флоренция непосредствено след подписването на унията, но императорът остава в града още близо месец. Неговата програма е наситена. В края на юли 1439 г. Йоан VIII Палеолог извършва поклонение в храма „Дева Мария“ в Прато, приема пратениците на Армeнската църква, които пристигат на събора и издава грамота с привилегии за търговците от гр. Пиза³². Василевсът на ромеите и св. Марк Ефески официално отпътуват от Флоренция на 26 август. Обещанието на папата, че е в ход подготовката на кръстоносен поход, вероятно е единственото утешение на императора при заминаването. Престоят във Венеция се оказва по-дълъг от очакваното поради инцидентен пожар на борда на кораба, предназначен за плаването на императора. Завръщането е белязано от редица трудности – поредица морски бури и недоброжелателно отношение от православното население на континентална Гърция и Егейските острови. Поради неблагоприятни насрещни ветрове пътниците са принудени да останат на о-в Лемнос близо месец. Именно там се получава скръбната вест за смъртта на императрица Мария Комнина, но новината е пазена в тайна от василевса до самото му завръщане в столица на 1 февруари 1440 г. Императорът е съкрушен от загубата на съпругата си и през следващите месеци изпада в дълбоко отчуждение от светските дела, което ще продължи до самата му смърт. В личностен план кончината на императрицата е най-голямата трагедия за този представител на Палеолозите. Съвсем естествено всички политически проблеми и богословски спорове остават на заден план. Вероятно императорът неизменно се пита дали не го постига Божие наказание за отстъплението от православната вяра във Флоренция. В редящите се дни на тъга той разбира, че делото на унията е осъдено на провал, защото повечето византийци се отнасят отрицателно към споразуменията на събора и не вярват в помощта на западните владетели.

Времето показва, че песимистичните нагласи са основателни. Опитите унията да бъде укрепена на византийска земя остават безуспешни. Кръстоносните походи, организирани отчасти под егидата на папството и ръководени от полско-унгарския крал Владислав III и прославения пълководец Янош Хуниади

през 1443–1444 г., завършват с катастрофа. Става повече от ясно, че решенията на Фераро-Флорентинския събор са временни и неефективни, а гибелта на Византия е само въпрос на време. Едва ли ще сме далеч от истината, ако приемем, че последните години на императора преминават в осмисляне на миналото, грешките, пропуските и най-вече събитията от събора във Ферара и Флоренция. Спомените, примесени с неизменните въпроси за пропуснатите възможности и нереализираните планове, преследват василевса до самата му смърт на 31 октомври 1448 г.³³ Фактът, че императорът е погребан с отслужването на латинска меса и неговото име впоследствие е заличено от поменика на православната литургия, говори, че той поне официално не се отказва от унията.

Жизненият и управленческият път на предпоследния император в Константинопол се оказва изпълнен преди всичко със загуби. В очите на повечето ромеи Йоан VIII Палеолог е владетелят, предал православието във висша степен, но за други съвременници е поборник на църковното единство. Различни преценки, които се трансформират и в редица съвременни трудове, в зависимост от позициите на конкретния изследовател. Всъщност подходът да се поставят каквито и да било „етикети“ върху личност като Йоан VIII Палеолог, крие риск от прибързан и повърхностен поглед. Василевсът във висша степен фокусира противоречията и духовните акценти на своята епоха. Носталгията по отминало величие, ерозията на държавността и мистичният дух на религиозния живот са само част от елементите, които определят облика на Византия през XV век. Търсенето на най-верните пътища за оцеляване, утвърждаването на елинското самосъзнание и вкопчването във всичко, което се смята за изконно византийско, определят мисловните нагласи както на последното поколение свободни ромеи, така и на самия император. Ето защо на моменти действията на императора може да се приемат за непоследователни и объркани, като следствие от вътрешни противоречия. Но това е само привидно. Безспорно е едно – василевсът прави всичко възможно да намери спасение за един загиващ и обречен свят. Политическият лидер на православните народи и държави е наясно с цялата тежест на своята мисия и не се бои да поеме историческата отговорност. Йоан VIII Палеолог търси компромисите и мирните решения, но не и удобните решения. Той не произнася вътрешна присъда, с която да обяви своята кауза за загубена и да се оттегли в уютното безразличие на декаданса на империята. От дистанцията на времето е твърде лесно да се види, че усилията на Йоан VIII Палеолог да се осъществи самият Фераро-Флорентински събор и да се стигне до уния завършват с неуспех. Броени години след неговата смърт Византия престава да съществува, единството на християнския свят е забравено, православните общества губят лидерските си позиции в европейската история. Но крахът на политическите цели и надежди съвсем не означава, че трябва да се подценява и забравя пътят, извървян за тяхното постигане. Път, трасиран в случая от император Йоан VIII Палеолог.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Ђурић, Ив.** Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога) 1392–1448. Београд, 1984, 187–247; *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Editor in chief Alexander P. Kazhdan. Oxford University Press, 1991, Vol. 2. pp. 1053–1054.

² **Моравчик, Г.** Византијские императоры и их послы в г. Буда. – *Acta historica academiae scientiarum hugaricae*, 1961, № 8, 250–252; **Barker, W.** Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship. New Brunswick-New Jersey, 1969, 357–377; **Ђурић, Ив.** Сумрак Византије..., 256–257.

³ **Meuthen, E.** Eugen IV, Ferrara-Florenz und der lateinischen Westen. – *Annuario Historiae Conciliorum*. 1990, Bd. 22. S. 219–233.

⁴ **Пашкин, Н. Г.** Предыстория Ферраро-Флорентийского собора: конфликт между светской и церковной властями. – *Известия Уральского государственного университета*, 2008, № 59, 23–24; **Пашкин, Н. Г.** Византия и соборное движение в Европа в первой половины XI в. – *Античная древность и средние века*, 1997, № 28, 110–115; **Пашкин, Н. Г.** Византийская внешняя политика 1-й половины XV в.: между папством и конциляризмом. – *Античная древность и средние века*, 2001, № 32, 328–334; **Пашкин, Н. Г.** Византия в европейской политике первой половины XV в. (1402–1438). Екатеринбург, 2007.

⁵ **Мейендорф, Ф. Й.** Флорентийский собор: причины исторической неудачи. – *Византийский временник*, 1991, № 52, с. 93.

⁶ **Gill, J.** *The Council of Florence*. Cambridge, 1958, 65–66.

⁷ **Gill, J.** *The Council of Florence...*, p. 77.

⁸ Les “Mémoires” du Grand Eclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438 – 1439). Éd. par V. Laurent. Paris, 1971, p. 174–178.

⁹ **Gill, J.** *The Council of Florence...*, p. 102.

¹⁰ **Geanakoplos, D. J.** The Council of Florence (1438–39) and the Problem of Union between the Byzantine and Latin Churches. – *Church History*, 1955, № 24 [=D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West. Essay on the Late Byzantine (Palaeologian) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, The University of Wisconsin Press, 1989, XI, 233–234]; **Geanakoplos, D. J.** An Orthodox View of the Councils of Basel (1431–49) and Florence (1438–39) as Paradigm for the Study of Modern Ecumenical Councils. – *Greek Orthodox Theological Review*, 30 (1985) [=D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West. Essay on the Late Byzantine (Palaeologian) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, The University of Wisconsin Press, 1989, XI, 268]; **Ulman, W.** A Greek Дѣмarche on the Eve of the Council of Florence. – *Journal of Ecclesiastical History*, 1975, № 26, 337–352.

¹¹ **Gill, J.** *The Council of Florence...*, p. 106.

¹² **Hofman, G.** Die Konzilsarbeit in Ferrara. – *Orientalia Christiana Periodica*, 1937, № 3, 110–140.

¹³ *Quae supersunt actorum graecorum Concilium florentinum: Documenta et scriptores*. Series B. Ed. **J. Gill**. Vol. V. Roma, 1953, 27, 46; **Удальцова, З. В.** Борьба византийских парртий на Флорентинском соборе и роль Виссарияна Никейского в заключении унии. – *Византийский временник*, 1950, № 3, с. 119.

¹⁴ Les “Mémoires” du Grand Ecclésiarque..., 139; **Gill, J.** De purgatorio disputationes in concilio Florentino habitae. Roma, 1969; **Tsirpanlis, C. N.** Mark Eugenicus on Purgatorium. – Byzantinoslavica, 1976, XXXVII, № 2, 194–200.

¹⁵ **Gill, J.** The Council of Florence..., p. 142.

¹⁶ **Tsirpanlis, N.** John Eugenicus and the Council of the Florence. – Byzantion, 1978, vol. 48, 265–266.

¹⁷ **Стоядинов, М.** Православният възглед за *Filioque* в контекста на Фераро-Флорентинския събор (1438–1439). – В: Киприянови четения. 600 години от Успението на св. Киприан, митрополит Московски. Велико Търново, 2008, 495–512.

¹⁸ **Gill, J.** The “Acta” and the Memoires of Syropoulos as History”. – *Orientalia Christiana Periodica*, 1948, vol. 14, p. 15. [= Gill, J. Church Union: Rome and Byzantium (1204–1453). VR, London, 1979, XII].

¹⁹ **Gill, J.** The Council of Florence..., p. 189.

²⁰ **Gill, J.** Agreement on the Filioque. – In: Gill, J. Personalities of the Council of Florence. Oxford, 1964, p. 256.

²¹ [Bessarionis Nicaeni] Oratio dogmatic de unione. ed. **Emmanuel Candal**. Roma, 1958, 10–15; **Удальцова, З. В.** Борба византийских партии на Флорентинском соборе..., 125–6; **Gill, J.** The Sincerity of Bessarion the Unionist. – *Journal of Theological Studies*, 1975, vol. 26. p. 385 [=J. Gill, Church Union: Rome and Byzantium (1204–1453), VR, London, 1979, XIII]; **Gill, J.** Was Bessarion a Conciliarist or a Unionist before the Council of Florence? – *Orientalia Christiana Periodica*, [Collectanea Byzantina] 1977, vol. 24, pp.210–211 [=J. Gill, Church Union: Rome and Byzantium (1204–1453), VR, London, 1979, XIV]; **Акишин, С. Ю.** Исидор, митрополит Киевский, и его участие в работе Ферраро-Флорентийского собора. – В: Проблемы теологии. Т. III/1. Екатеринбург, 2006, с. 125.

²² **Gill, J.** Agreement on the Filioque..., 258.

²³ **Gill, J.** The Council of Florence..., pp. 255–257; **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX век. Велико Търново, 2007, с. 122; **Тютюнджиев, Ив.** Търновският епископат XII–XXI век. Велико Търново, 2007, с. 97.

²⁴ **Gill, J.** The Council of Florence..., 265–266.

²⁵ **Gill, J.** The Council of Florence..., 265–266.

²⁶ **Тютюнджиев, Ив.** Митрополит Игнатий Търновски и българското присъствие на Фераро-Флорентинския събор (1438–1439). – В: ТАНГРА. Сборник в чест на 70-годишнината на академик В. Гюзелев. София, 2006, с. 703; **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX век. Велико Търново, 2007, с. 125; **Павлов, Пл.** Щрихи към портрета на вселенския патриарх Йосиф II (1416–1439). – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII век). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев, 12–14 септември 2002, [Acta Musei Varnaenensis, III-1]Варна, 2005, 93–104.

²⁷ **Мейендорф, Й.** Флорентинский собор: причины исторической неудачи. – Византийский временник, 1991, Т. 52, 92–93.

²⁸ Quae supersunt actorum graecorum Concilium florentinum..., 425–427.

²⁹ **Gill, J.** The Council of Florence..., 295.

³⁰ Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae. Ed. **A. Thainer** und **F. Mikloschich**. Wien, 1872, 46–56; **Gill, J.** The Council of Florence..., 293–294.

³¹ **Gill, J.** The Council of Florence..., p. 297.

³² **Setton, K. M.** The Emperor John VIII slept here.... – *Speculum*, 1958, № 2, 222–228; *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 2. The Fifteenth Century. Ed. **K. M. Setton**. Philadelphia, 1976, 63–64.

³³ **Gill, J.** Personalities..., 106; **Ђурић, Ив.** Сумрак Византије..., 422.

ЛИТЕРАТУРА

Акишин, С. Ю. Исидор, митрополит Киевский, и его участие в работе Ферраро-Флорентийского собора. – В: Проблемы теологии. Т. III/1. Екатеринбург, 2006.

Ђурић, Ив. Сумрак Византије (Време Јована VIII Палеолога) 1392–1448. Београд, 1984.

Мейендорф, Ф. Й. Флорентийский собор: причины исторической неудачи. – Византийский временник, 1991, № 52.

Моравчик, Г. Византийские императоры и их послы в г. Буда. – *Acta historica academiae scientiarum hungaricae*, 1961, № 8.

Павлов, Пл. Щрихи към портрета на вселенския патриарх Йосиф II (1416–1439). – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII век). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев, 12–14 септември 2002, [*Acta Musei Varnaensis*, III-1], Варна, 2005.

Пашкин, Н. Г. Предыстория Ферраро-Флорентийского собора: конфликт между светской и церковной властями. – Известия Уральского государственного университета, 2008, № 59.

Пашкин, Н. Г. Византия и соборное движение в Европа в первой половины XI в. – Античная древность и средние века, 1997, № 28.

Пашкин, Н. Г. Византийская внешняя политика 1-й половины XV в.: между папством и конциляризмом. – Античная древность и средние века, 2001, № 32, 328–334.

Пашкин, Н. Г. Византия в европейской политике первой половины XV в. (1402–1438). Екатеринбург, 2007.

Стоядинов, М. Православният възглед за *Filioque* в контекста на Ферраро-Флорентинския събор (1438–1439). – В: Киприянови четения. 600 години от Успението на св. Киприан, митрополит Московски. Велико Търново, 2008.

Тютюнджиев, Ив. Митрополит Игнатий Търновски и българското присъствие на Ферраро-Флорентинския събор (1438–1439). – В: ТАНГРА. Сборник в чест на 70-годишнината на академик В. Гюзелев. София, 2006.

Тютюнджиев, Ив. Търновската митрополия през XV–XIX век. Велико Търново, 2007.

Тютюнджиев, Ив. Търновският епископат XII–XXI век. Велико Търново, 2007.

Удальцова, З. В. Борьба византийских парртий на Флорентинском соборе и роль Виссариона Никейского в заключении унии. – Византийский временник, 1950, № 3.

Barker, W. Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship. New Brunswick-New Jersey, 1969.

[Bessarionis Nicaeni] Oratio dogmatic de unione. ed. **Emmanuel Candal**. Roma, 1958.

Gill, J. The “Acta” and the Memoires of Syropoulos as History”. – *Orientalia Christiana Periodica*, 1948, vol. 14. [=Gill, J. *Church Union: Rome and Byzantium (1204-1453)*. VR, London, 1979, XII].

Gill, J. *The Council of Florence*. Cambridge, 1958.

Gill, J. Agreement on the *Filioque*. – In: Gill, J. *Personalities of the Council of Florence*. Oxford, 1964.

Gill, J. *De purgatorio disputationes in concilio Florentino habitae*. Roma, 1969.

Gill, J. The Sincerity of Bessarion the Unionist. – *Journal of Theological Studies*, 1975, vol. 26. [= J. Gill, *Church Union: Rome and Byzantium (1204–1453)*, VR, London, 1979, XIII].

Gill, J. Was Bessarion a Conciliarist or a Unionist before the Council of Florence? – *Orientalia Christiana Periodica*, [Collectanea Byzantina] 1977, vol. 24. [=J. Gill, *Church Union: Rome and Byzantium (1204-1453)*, VR, London, 1979, XIV].

Hofman, G. Die Konzilsarbeit in Ferrara. – *Orientalia Christiana Periodica*, 1937, № 3. Les “Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439). Éd. par V. Laurent. Paris, 1971.

Meuthen, E. Eugen IV, Ferrara-Florenz und der lateinischen Westen. – *Annuarium Historiae Conciliorum*. 1990, Bd. 22.

Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae. Ed. **A. Thainer** und **F. Mikloschich**. Wien, 1872.

Geanakoplos, D. J. The Council of Florence (1438-39) and the Problem of Union between the Byzantine and Latin Churches. – *Church History*, 1955, ¹ 24 [=D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West. Essay on the Late Byzantine (Palaeologian) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, The University of Wisconsin Press, 1989, XI, 233-234].

Geanakoplos, D. J. An Orthodox View of the Councils of Basel (1431-49) and Florence (1438-39) as Paradigm for the Study of Modern Ecumenical Councils. – *Greek Orthodox Theological Review*, 30 (1985) [=D. J. Geanakoplos, *Constantinople and the West. Essay on the Late Byzantine (Palaeologian) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, The University of Wisconsin Press, 1989, XI, 268].

Setton, K. M. The Emperor John VIII slept here.... – *Speculum*, 1958, ¹ 2.

Quae supersunt actorum graecorum Concilium florentinum: Documenta et scriptores. Series B. Ed. **J. Gill**. Vol. V. Roma, 1953.

The Oxford Dictionary of Byzantium. Editor in chief Alexander P. Kazhdan. Oxford University Press, 1991, Vol. 2.

The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. 2. *The Fifteenth Century*. Ed. **K. M. Setton**. Philadelphia, 1976.

Tsirpanlis, C. N. Mark Eugenicus on Purgatorium. – *Byzantinoslavica*, 1976, XXXVII, № 2.

Ulman, W. A Greek Démarche on the Eve of the Council of Florence. – *Journal of Ecclesiastical History*, 1975, № 26.